

ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗΣ ΔΙΑΤΡΙΒΗΣ

ΥΠΟΨΗΦΙΑ ΔΙΔΑΚΤΩΡ: Κυπραίου Σ. Ειρήνη

ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΟΣ ΤΙΤΛΟΣ: Ο πρώτος λόγος του Ισαίου: *Περί του Κλεωνόμου κλήρου*, το Οικογενειακό και Κληρονομικό Δίκαιο κατά την Κλασική εποχή.

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ:

Παπαθωμάς Αμφιλόχιος, Καθηγητής Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας - Παπυρολογίας, Πρόεδρος Τμήματος Φιλολογίας, Τομέας Κλασικής Φιλολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

ΜΕΛΗ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ:

Χατζηλάμπρου Ροζαλία, Επίκουρη Καθηγήτρια Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας Τομέας Κλασικής Φιλολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Λεντάκης Βασίλειος, Αναπληρωτής Καθηγητής Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας, Τομέας Κλασικής Φιλολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ:

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟ - ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

Στους κόλπους ενός «οίκου» οι ανθρώπινες σχέσεις ρυθμίζονται από ένα ξεχωριστό σύνολο κανόνων δικαίου χαρακτήρα, το λεγόμενο Αττικό οικογενειακό και κληρονομικό δίκαιο. Ένας από τους τρόπους κληρονομικής διαδοχής στην κλασική Αθήνα ήταν η εξ αδιαθέτου διαδοχή. Αυτή είχε άμεση συνάρτηση με την προτεραιότητα των ανδρών σε σύγκριση με τις γυναίκες και την προτίμηση των εκ γόνων σε σύγκριση με τους εκ πλαγίου¹, την σχέση δηλαδή αγχιστείας². Από την άλλη, η εκ διαθήκης κληρονομική διαδοχή αφορούσε τους Αθηναίους που δεν είχαν γνήσιο γιό. Οι ίδιοι με βάση το νόμο του Σόλωνα απέκτησαν το δικαίωμα να επιλέγουν τον κληρονόμο και συνεχιστή του οίκου τους, μέσω της υιοθεσίας και της διαθήκης³. Έτσι, ουσιαστικά σταματά η αναγκαστική διαδοχή από τους συγγενείς, τη θέση της οποίας αναλαμβάνει το νομοθετικό πλαίσιο της τεχνητής συγγένειας. Τέλος, το δίκαιο της κλασικής Αθήνας μερίμνησε σχετικά με πολλαπλά θέματα περί κληρονομιάς, όπως μεταξύ άλλων, η ακυρότητα των διαθηκών και η διεκδίκηση κληρονομιάς από τους εκ πλαγίου συγγενείς.

¹ Σχετικά με την εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή βλ. περισσότερα στο Biscardi (2010) 200-203

² Σχετικά με την αγχιστεία βλ. περισσότερα στο MacDowel (1989) No. 1 pp. 10-21

³ Σχετικά με την υιοθεσία μέσω διαθήκης βλ. περισσότερα στο Rubinstein (1993) 21-29

Ο ΙΣΑΙΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΑΤΤΙΚΟ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

Σημαίνουσα θέση στις γνώσεις μας για το κληρονομικό δίκαιο καταλαμβάνουν οι λόγοι του Ισαίου. Αδιάρρηκτη και πολυσήμαντη είναι η σχέση του ρήτορα με το κληρονομικό δίκαιο, ο πρώτος λόγος του οποίου θα μελετηθεί στην παρούσα έρευνα. Ο ίδιος αποτελεί μοναδική πηγή του νομοθετικού πλαισίου της εποχής για πολλούς από τους κανόνες δικαίου που φτάνουν σήμερα στα χέρια μας καθώς είχε εξαιρετική αντίληψη αυτού του δυσνόητου συστήματος της Αθηναϊκής νομοθεσίας. Ο Ισαίος συγκαταλέγεται ανάμεσα στους δέκα καλύτερους λογογράφους και οι σωζόμενοι λόγοι του αριθμούνται στους δώδεκα.

Στη μελέτη ετούτη γίνεται προσπάθεια, ώστε να επιτευχθεί η ισορροπία ανάμεσα στα δεδομένα του Αττικού δικαίου και στη ρητορική τέχνη του Ισαίου. Οι λόγοι του αποτελούν πρωτογενή πηγή για το Αθηναϊκό δίκαιο - ειδικά το κληρονομικό, τις συγγενικές σχέσεις και την κοινωνική αθηναϊκή ζωή. Σε αυτούς αποτυπώνεται η τελική περίοδος μιας μεταβατικής εποχής, κατά την οποία ο Ισαίος αποτελεί παράδειγμα μιας επαγγελματικής δικανικής ρητορικής, η οποία φανερώνει τις συνήθειες της αθηναϊκής κοινωνίας. Η ρητορική του τέχνη υπηρετεί τα καθημερινά προβλήματα της κοινωνίας αφού υπερασπίζεται τα συμφέροντα ενός διαδίκου, για αυτό και επιδιώκει, όχι τυχαία, την απλότητα αναδεικνύοντας την αφέλεια και την αθωότητα των πελατών του.

Ειδικότερα, ο λόγος του Ισαίου *Περί του Κλεωνύμου κλήρου*, εκφωνήθηκε κατά τη διεξαγωγή δικαστικού αγώνα για κληρονομική υπόθεση (διαδικασία). Στη μία μεριά των διαδίκων βρίσκονται οι ανιψιοί του Κλεωνύμου (ένας εκ των ανιψιών είναι και ο ομιλητής). Διεκδικούν την περιουσία του άτεκνου θείου τους, την οποία άφησε με διαθήκη σε κάποιους λιγότερο στενούς συγγενείς του. Οι ενάγοντες δεν αμφισβητούν τη γνησιότητα της διαθήκης, αλλά επικαλούνται και στηρίζονται στη βούληση του θείου τους για ακύρωσή της. Επιθυμία που δεν πρόλαβε να ικανοποιήσει ο Κλεώνυμος πριν από το θάνατό του, όπως οι ίδιοι ισχυρίζονται.

Στον πρώτο λόγο του Ισαίου συναντώνται πολλαπλά ζητήματα, ιδιαίτερου ενδιαφέροντος, που θα αποτελέσουν τον πυρήνα της παρούσας έρευνας. Μεταξύ αυτών, θα προσεγγισθεί η σημασία της αγχιστείας στην κληρονομική διαδοχή κατά την κλασική εποχή, ζήτημα που θέτει ο ίδιος ο Ισαίος ως κεντρικό άξονα της επιχειρηματολογίας του. Ο ρήτορας στηρίζει την περίπτωση των εναγόντων με ένα αληθοφανές επιχείρημα, που στόχο έχει να φέρει τους δικαστές προ του παρακάτω διλήμματος: *έπρεπε να αποφασίσουν*

υπέρ της διαθήκης ή της στενότητας συγγένειας και φιλίας;

Παράλληλα, ενισχύει την επιχειρηματολογία του αναφερόμενος σε θέματα όπως η κηδεμονία, η υιοθεσία, η διαθήκη, η ακυρότητα των διαθηκών, η βούλησις, ο ρόλος των μαρτύρων. Τα ζητήματα αυτά που αφορούν το οικογενειακό και κληρονομικό δίκαιο θα διερευνηθούν στην παρούσα διατριβή ως προς τη σημασία τους στον παρόντα ρητορικό λόγο, ενώ παράλληλα θα προσεγγισθούν εκ νέου.

Ακόμα θα εξεταστούν συγκεκριμένα ερωτήματα τα οποία σχετίζονται με την προβληματική που παρουσιάζεται, κατά την ερμηνεία του ρητορικού λόγου. Τέτοιου είδους σημεία - ερωτήματα είναι, επί παραδείγματι, τα παρακάτω: αν σκεπτόταν λογικά ή όχι ο Κλεώνυμος όταν συνέταξε τη διαθήκη και όταν ζήτησε να κληθεί ο άρχοντας, - εάν πράγματι ο διαθέτης ήθελε να κληροδοτήσει τα υπάρχοντά του στους ανιψιούς του, για ποιο λόγο δεν το έκανε ακολουθώντας τη συνήθη κατά την εποχή διαδικασία της υιοθεσίας, - γιατί δεν μερίμνησε να διαφοροποιήσει τη διαθήκη του νωρίτερα και μόλις στο τέλος της ζωής του πήρε τη σχετική απόφαση. Επίσης, θα γίνει προσπάθεια να προσδιοριστούν με ακριβέστερο τρόπο τα ονόματα των αντιδίκων, η κοινωνική τους θέση καθώς και οι σχέσεις μεταξύ τους, ζητήματα που παραμένουν μέχρι σήμερα ασαφή.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Ως προς τη μεθοδολογία της εν λόγω διατριβής, θεωρείται σημαντικό να παρουσιαστεί μία θεωρητική προσέγγιση του Αττικού οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου. Αναλυτικότερα, θα διευκρινιστούν οι κανόνες δικαίου οι οποίοι καθίστανται μείζονος σημασίας για την κατανόηση του νομοθετικού πλαισίου του *Περί του Κλεωνύμου κλήρου*. Το κύριο τμήμα της έρευνας θα αφιερωθεί στην ανάλυση επιλεγμένων πηγών, όπου στόχος είναι να αναδειχτούν όσο το δυνατόν καλύτερα τα θέματα του θεωρητικού πεδίου, με βάση τον πρώτο ρητορικό λόγο του Ισαίου. Η προσέγγιση γίνεται κειμενοκεντρικά με την υποβοήθηση αρχαίων πηγών, καθώς και της ευρύτερης διεθνούς αρθρογραφίας και βιβλιογραφίας, που συντελούν στην πρόοδο και διεκπεραίωση της ερευνητικής πρότασης.

Τοιουτοτρόπως, ο κεντρικότερος στόχος αυτής της διατριβής καθίσταται, εν τέλει, η εκ του σύνεγγυς ανάγνωση του πρώτου λόγου του Ισαίου και η ανάδειξη μιας επιμελημένης σχολιασμένης έκδοσης, στίχο προς στίχο. Η πραγμάτευση του θέματος, εν προκειμένω, θα γίνει με άξονα τη φιλολογική σκοπιά, γεγονός που σημαίνει πως θα σχολιαστεί κάθε αράδα όχι μόνο ως

προς ερμηνευτικά θέματα που έχουν αναφερθεί προηγουμένως και αφορούν σε νομικά ζητήματα, αλλά και ως προς σημαντικές για την εξέλιξη της υπόθεσης γλωσσικές παρατηρήσεις. Συνάμα, στο πλαίσιο της σχολιασμένης έκδοσης, θα γίνει ουσιαστική προσπάθεια Νεοελληνικής απόδοσης του πραγματευομένου λόγου.

Επιπλέον και παράλληλα με τα παραπάνω, θα εκτιμηθεί το πρωτογενές υλικό - κείμενα γραμμένα σε πάπυρο, χαρτί και συναφείς φορείς γραφής που παρέχουν πληροφορίες σχετικές με το θέμα πραγμάτευσης. Η μελέτη της αρχαίας χειρόγραφης παράδοσης και του δευτερογενούς υλικού θα συντελέσει, στην ποιοτική ανάλυση των δεδομένων και στη συγγραφή κριτικού υπομνήματος.

Σκοπός της έρευνας είναι η ρητορική ανάλυση του λόγου αυτού με τη χρήση των μεθοδολογικών εργαλείων. Ο σχολιασμός της επιχειρηματολογίας θα βασιστεί ανάμεσα σε άλλους τρόπους και στην Αριστοτελική Ρητορική Κριτική. Τέλος, ως προς τη διακειμενικότητα, καθώς η θεωρητική σκευή του Ισαίου στηρίζεται αναμφισβήτητα σε συγκεκριμένο νομικό πλαίσιο, το οποίο ο ίδιος έχει μελετήσει και αξιοποιήσει και στους υπόλοιπους λόγους του, είναι φυσικό η μεθοδολογία της συγκεκριμένης έρευνας να συμπεριλάβει τη σύνδεση των συνολικών αναφορών του ρήτορα στους λόγους του σε κοινά νομικά ζητήματα.

ΠΡΩΤΟΤΥΠΙΑ

Η πρωτοτυπία του θέματος «Ο πρώτος λόγος του Ισαίου, *Περί του Κλεωνόμου κλήρου, το Οικογενειακό και Κληρονομικό Δίκαιο* κατά την Κλασική εποχή» έγκειται, πρωτίστως, στο γεγονός ότι δεν υπάρχει, μέχρι τώρα, κάποια επεξηγηματική σχολιασμένη προσέγγιση του συγκεκριμένου λόγου, η οποία αφενός να τον μελετά διεξοδικά, και αφετέρου να φωτίζει και να επανεξετάζει τις εκφάνσεις της επιχειρηματολογίας και της στρατηγικής του ρήτορα. Παράλληλα, η πρωτοτυπία της έρευνας διαφαίνεται και από την εξέταση της ιστορίας του Δικαίου. Μέσω της φιλολογικής μελέτης και της εκ του σύνεγγυς ανάγνωσης του σημαντικού αυτού έργου του Ισαίου, σχετικού με τη νομοθεσία του κληρονομικού δικαίου κατά την περίοδο της κλασικής εποχής στα μέσα του πέμπτου και στις αρχές του τετάρτου αιώνα π.Χ., θα διαπιστωθεί ότι οι θεμελιώδεις αρχές και έννοιες του κληρονομικού δικαίου τέθηκαν κατά βάση την ως άνω κλασική εποχή, έννοιες και αρχές οι οποίες διατηρήθηκαν έως σήμερα.

Εν κατακλείδι, ενώ ορισμένοι από τους λόγους του Ισαίου έχουν τύχει ενδελεχούς ανάλυσης από φιλολογική και πραγματολογική άποψη, με ικανοποιητική σχετική βιβλιογραφία, εν τούτοις η λεπτομερής σχολιασμένη μελέτη του πρώτου λόγου του, που θα πραγματοποιηθεί στην παρούσα διδακτορική διατριβή, δεν έχει επιχειρηθεί έως τώρα και δεν έχει αναδειχθεί ικανοποιητικά. Η ρητορική ανάλυση του λόγου καθίσταται σημαντική, διότι μεταξύ άλλων αποτελεί αξιόπιστο δείγμα οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου της κλασικής εποχής.

Για να είναι όμως πληρέστερη και σαφέστερη η ερμηνεία του αρχαίου ελληνικού οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου, σε σχέση με όσα θα μελετηθούν στο ρητορικό λόγο, *Περί του Κλεωνύμου κλήρου*, θα σχολιαστούν, συνάμα, τα στοιχεία ρητορικής δεινότητας του Ισαίου που εντοπίζονται στον προαναφερόμενο λόγο καθώς και ο έντεχνος τρόπος παρουσίασης του νομοθετικού πλαισίου εκ μέρους του ρήτορα, εν συγκρίσει με τη νομοθετική πραγματικότητα εκείνης της εποχής.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αλεξίου, Ε.Β., (2016), *Η Ρητορική του 4ου αι. π.Χ.: Το Ελιζίριο της Δημοκρατίας και η Ατομικότητα*, Gutenberg, Αθήνα.

Παπαθωμάς Α., (2017), *Αρχαία Ελληνικά Κείμενα της Κλασικής Περιόδου*, Transversa Charta, Αθήνα.

Τριαντάρη, Μ. Σ., (2006), *Βασικές Αρχές της Αριστοτελικής Λογικής*, Εκ. οίκος Σταμούλη, Θεσσαλονίκη.

Τρωιανός Σπ. – Βελισσαροπούλου Ι., (2002), *Ιστορία Δικαίου*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή.

Biscardi, A., (2010), *Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο*, μτφ. Παν. Δ. Δημάκης, Παπαδήμα, Αθήνα.

Easterling, P.E, Knox, B.M.W., (2005), *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Κονομής, Ν., Γρίμπας, Χ., Κονομή, Μ., επιμ. Στεφανής, Α., Παπαδήμα, Αθήνα.

Jebb, R.C., (2008), *Για το Ύφος των Αττικών Ρητόρων - Από τον Αντιφώντα ως τον Ισαίο*, (μτφ. Β.Θ. Θεοδωρόπουλος), Αθήνα.

Kennedy, G.A., (2014), *Ιστορία της Κλασικής Ρητορικής: Αρχαίας Ελληνικής και Ρωμαϊκής*, μτφρ. Νικολούδης, Ν., επιμ. Αναστασίου, Ι., Παπαδήμα, Αθήνα.

MacDowell, (1996)², *Το Δίκαιο στην Αθήνα των Κλασικών Χρόνων*, μτφρ. Μαθιουδάκης, Γ., Παπαδήμα, Αθήνα.

Mosse, C., (2013), *Δικαιοσύνη και Πολιτική στην Αθήνα της Κλασικής Εποχής*, Παπαδήμα, Αθήνα.

ΑΓΓΛΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Carawan, E. (2007), *The Attic Orators*, Oxford university press, New York.

Edwards, M., (2007), *The Oratory of Classical Greece Isaeus*, Michael Gagarin, Series Editor, University of Texas, Austin.

Gagarin, M., (2011), *Speeches from Athenian Law the Oratory of Classical Greece*, Volume 16, University of Texas Press.

Gagarin, M. & Cohen, D., (2005), *The Cambridge companion to ancient Greek law (13: Family and Property Law Alberto Maffi)*, Cambridge University press, United States of America.

Griffith - Williams, B., (2013), *A Commentary on Selected Speeches of Isaios*, Brill, Boston.

Harrison, A.R.W., (1968), *The Law of Athens*, vol 1, Oxford.

Hatzilambrou, R., (2018), *Isaeus' on the Estate of Pyrrhus (Oration 3)*, Cambridge Scholars Publishing.

Jebb, R.C., (1896), *Selections from the Attic Orators: Antiphon, Andocides, Lysias, Isocrates, Isaeus*, MacMillan, New York.

Lacey, W.K., (1968), *The Family in Classical Greece*, Thames and Hudson, England.

Lausberg, H. & Arens, A., (1990), *Handbuch der literarischen Rhetorik*, Stuttgart.

Pomeroy, B.S., (1997), *Families in Classical and Hellenistic Greece: Representations and Realities*, Oxford University Press, Oxford.

Pomeroy, B.S., (1975), *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves: Women in Classical Antiquity*, Dorset Press, New York.

Pomeroy, B.S., (1991), *Women's History and Ancient History*, The University of north Carolina Press, Chapel Hill.

Roussel, P., (1960)², *Isée Discours*, Les Belles Lettres, Paris.

Rubinstein L., (1993), *Adoption in IV. Century Athens*, Museum Tusculanum press, University of Copenhagen.

Todd, S.C., (1993), *The Shape of Athenian Law*, Clarendon Press, Oxford.

Usher S., (1999), *Greek Oratory Tradition and Originality*, Oxford University press, New York.

Wyse, W., (1904), *The speeches of Isaeus, with critical and explanatory notes*, University Press, Cambridge.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΑ ΑΡΘΡΑ

C. Carey, (1994), *Legal Space in Classical Athens*, Greece & Rome, Vol. 41, No. 2 pp. 172-186 Published by: Cambridge University Press on behalf of The Classical Association.

C. Carey, (1998), *The Shape of Athenian Laws*, The Classical Quarterly, Vol. 48, No. 1 pp. 93-109, Published by: Cambridge University Press on behalf of The Classical Association.

Lin Foxhall Household, (1989), *Gender and Property in Classical Athens*, The Classical Quarterly, Vol. 39, No. 1 pp. 22-44 Published by: Cambridge University Press on behalf of The Classical Association.

MacDowell, (1989), *The Oikos in Athenian Law*, The Classical Quarterly, Vol. 39, No. 1 pp. 10-21, Published by: Cambridge University Press on behalf of The Classical Association.